

Oljemarknaden — fri konkurrens eller kartellstyrd prisbildning?

Prisbildningen på oljemarknaden karakteriseras vanligen som en kartellstyrd prisbildning. I artikeln visar författarna hur prisbildningen på olja lika övertygande kan förklaras inom ramen för en modell med fri konkurrens på oljemarknaden.

Utvecklingen på oljemarknaden under våren 1982 har åter riktat intresset mot prisbildningen på denna marknad och speciellt OPEC:s möjligheter att upprätthålla en viss prisnivå när efterfrågan sviktar.

Traditionellt uppfattas OPEC som en framgångsrik kartell och prisbildningen på oljemarknaden som kartellstyrd. De flesta modeller för oljeprisbildningen utgår också från en sådan förutsättning. Det som å andra sidan karakteriserar sammanhållningen inom OPEC kan knappast sammanfattas under beteckningen "gemensamt och enigt agerande" vilket normalt är en nödvändig förutsättning för utövande av kartellmakt. Därför kan det vara intressant att också se på en alternativ förklaring av prisbildningen på olja baserad på förutsättningen om fri konkurrens på oljemarknaden.

I en tidigare artikel i *Ekonomisk Debatt* (5/1980) har vi behandlat oljeprisutvecklingen mot bakgrund av ett antal ekonomiska modeller. De viktigaste inslagen i

dessa var att OPEC behandlades antingen som ett dominerande företag på oljemarknaden eller som en kartell med inre motstridiga intressen. Vi antydde också att de enskilda ländernas förmåga att snabbt utnyttja (absorbera) oljeinkomsterna var av betydelse för prisutvecklingen. Syftet med denna artikel är att presentera en hittills föga uppmärksammod modell för oljemarknaden av Cremer och Salehi-Isfahani [1980]. De två viktigaste egenskaperna hos denna modell är förutsättningarna om begränsade absorptionsmöjligheter av oljeinkomsterna i viktiga producentländer och fri konkurrens på oljemarknaden. Begränsade absorptionsmöjligheter leder till en svängd utbudskurva för olja. Om dessutom efterfrågan på olja kan betraktas som på kort sikt relativt prisokänslig erhålles slutsatsen att världsmarknadspriset på olja blir mycket känsligt för små förskjutningar i efterfrågan och utbud.

OPEC en kartell?

Att överhuvudtaget ifrågasätta OPEC som en kartell är en ovan tanke. Är det något som har inpräntats i medvetandet under 1970-talet så är det väl uppfattningen om OPEC som en mycket framgångsrik kartell när det gäller att styra oljeprisutvecklingen och att omfördela inkomster från konsumenter till producenter av en värdefull råvara. Men det krävs inte så mycket eftertanke för att inse att OPEC-kartellens beteende inte så väl stämmer

LENNART HJALMARSSON är professor i nationalekonomi vid Göteborgs universitet. Hans forskning har varit inriktad på produktionsteori och energifrågor. BO WALFRIDSON är doktorand i nationalekonomi vid Göteborgs universitet. Hans forskning är inriktad på energifrågor.

överens med den traditionella läroboksbilden av en kartell — tvärtom. En framgångsrik och effektiv kartell karakteriseras vanligen av en grupp producenter som kommer överens om en optimal produktionsnivå och fördelning av marknadsandelar och vinster och som har medel för att avslöja och förhindra enskilda producenter att bryta mot kartellens regler.

Enighet har emellertid inte varit något kännetecknande för OPEC. Det är överhuvudtaget svårt att finna bevis på att OPEC-medlemmarna vid något tillfälle har kommit överens om någon total produktionsnivå eller fördelning av produktionen på olika medlemmar eller fördelning av vinsterna. Tvärtom karakteriseras de enskilda medlemmarnas beteende av stor självständighet både vad gäller pris- och produktionspolitik. Periodvis har man inte ens kunna enas om en gemensam prisnivå på oljan. Det enda undantaget från denna bild skulle vara marsmötet i Wien 1982 då OPEC beslutade om ett produktionstak. För att markera sin självständighet gentemot OPEC tillkännagav emellertid Saudiarabien dagen efter mötet en ytterligare sänkning av sin oljeproduktion. Till detta skall läggas oklarhet om hur den överenskomna nedskärningen av oljeproduktionen skall fördelas på medlemsländerna samt inte minst att det införda produktionstaket anses ligga på en alltför hög nivå för att kunna hejda fortsatta prisfall på oljan.

I den modell som här skall presenteras tilldelas OPEC rollen som priskoordinator. De enskilda medlemsländerna antas handla självständigt och vid varje prisnivå på oljan producera den mängd olja som ger landet den största nyttan av oljeinkomsterna.

Begränsade absorptionsmöjligheter

Låt oss nu se på de alternativ som ett oljeproducerande land har att välja mellan när det gäller utnyttjandet av oljan. Om

oljan utvinns kan inkomsterna utnyttjas för:

- konsumtion
- investeringar i det egna landet
- investeringar i utlandet; antingen i värdepapper eller fast realkapital.

Alternativt kan oljan behållas kvar i marken för utvinning i framtiden.

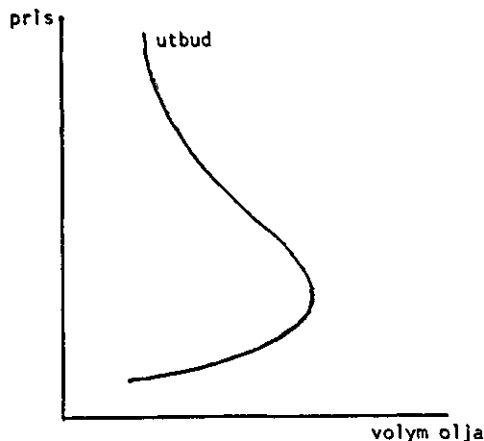
En stark ökning av konsumtionen kan betraktas som oacceptabel utifrån mer långsiktiga tankegångar om en jämn fördelning av konsumtionen över tiden så att även framtida generationer kan komma i åtnyttjande av oljetillgångarna. Det senare kan åstadkommas genom att oljeinkomsterna utnyttjas för investeringar antingen hemma eller i utlandet. Flera av de viktigaste oljeproducerande länderna har emellertid en liten befolkning och begränsade möjligheter att genomföra omfattande investeringsprogram på kort tid. Alternativet är då investeringar i utlandet.

OPEC-länderna investerade visserligen en hel del pengar efter den första oljekrisen, mellan 1974 och 1976, men det visade sig att realavkastningen på dessa investeringar i allmänhet blev mycket låg och dessutom högst osäker. Delvis berodde detta på den höga inflationstakten i industriländerna som i hög grad förorsakats av oljeprishöjningarna. Till detta skall läggas de politiska risker som alltid är förbundna med investeringar i fysiskt realkapital i andra länder (fastigheter, industrier etc). Investeringar i utlandet utgör därför en föga attraktiv användning av oljeinkomsterna för OPEC. Avkastningen på marginalen kan vara större av att ha oljan kvar i marken när en viss inkomstnivå uppnåtts.

Vid omfattande placeringar av oljeinkomster i utlandet uppstår det dessutom en direkt avvägning för OPEC mellan realavkastning och oljepriser. Höjda oljepriser tenderar att utlösa prisstegringar och nedgång i den ekonomiska aktiviteten i konsumentländerna med negativa effekter på den reala avkastningen.

Om vi nu antar att investeringar i utlan-

Figur 1. Utbudskurva för olja vid begränsad förmåga att utnyttja oljeinkomsterna.

det inte kan förväntas ge något bidrag till de framtida inkomsterna inskränker sig avvägningen till ett val mellan att behålla oljan i marken eller att utvinna den och utnyttja inkomsterna för konsumtion och investeringar inom det egna landet. En viktig faktor i denna avvägning är den avtagande avkastningen för både konsumtion och investeringar. I och för sig lever befolkningen i ett flertal oljeländer på en låg standard, men svårigheterna att omsätta oljeinkomsterna i reala konsumtionsmöjligheter, "nytta", för människorna är stora, beroende på brister i infrastruktur, näringsstruktur etc. Samma gäller för investeringar; i och för sig kan stora summor avsättas för investeringsprojekt men dessa skall bemannas, underhållas etc vilket kräver resurser som inte finns tillgängliga. Dessa begränsade absorptionsmöjligheter är således faktorer som talar för en återhållsam utvinning av olja.

Den svängda utbudskurvan

De begränsade absorptionsmöjligheterna resulterar i en speciell form på utbudskurvan för olja. När oljepriset stiger antas produktionen till en början stiga men vid en ytterligare höjning av oljepriset sjunker produktionen eftersom inkomsterna stigit

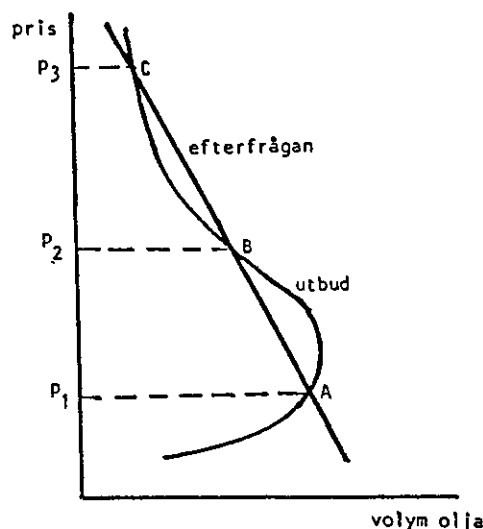
mer än tillräckligt för landets omedelbara behov. Då erhålls en utbudskruva för olja som framgår av figur 1.

För vissa länder med små reserver i relation till landets BNP är det möjligt att endast den positivt lutande delen av utbudskurvan är relevant. Nu dominerar emellertid oljemarknaden av några stora producentländer där den begränsade absorptionsförmågan är uppenbar. Därför torde den svängda formen på utbudskurvan gälla för hela oljemarknaden.

Oljemarknaden

Om vi samtidigt antar att efterfrågan på olja på kort sikt är relativt prisokänslig erhålles en starkt lutande efterfrågekurva. Marknaden för olja kan då beskrivas som i figur 2 nedan.

Figur 2. Världsmarknaden för olja.

Som framgår av figuren karakteriseras oljemarknaden av tre jämviktsslägen, A, B och C. Det är emellertid endast två av dessa jämviktsslägen som är stabila (i den betydelsen att vid avvikelser från jämvikt finns det krafter som drar mot jämvikt). A och C är stabila jämviktsslägen och motsvarande jämviktsprisinivåer P_1 och P_3 kan förväntas bestå under en period då

varken efterfrågan eller utbud förändras. Den viktiga egenskap hos oljemarknaden som här framträder är således existensen av ett högprisjämviktsläge och ett lågprisjämviktsläge.

Oljeprischocken 1973/74

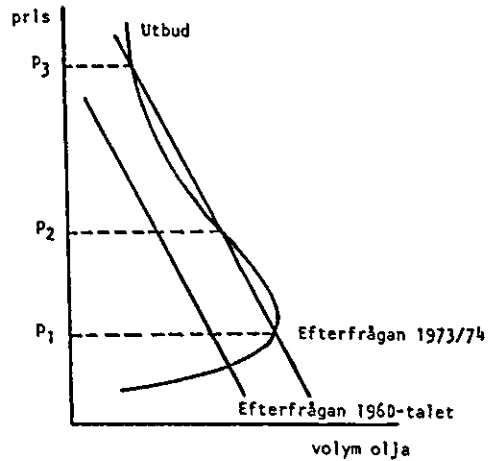
Den kraftiga oljeprisökningen 1973/74 kan nu förklaras som ett hopp från ett lågprisjämviktsläge till ett högprisjämviktsläge på en världsmarknad karakteriserad av fri konkurrens. OPECs roll bestod här i att informera producentländerna om existensen av ett sådant högprisjämviktsläge. Som diskuteras nedan för-såg det arabiska oljeembargot OPEC med värdefull information om utbuds- och efterfrågerelationer på oljemarknaden.

Orsaken till att prisökningen inträffade just 1973/74 kan således vara det arabiska oljeembargot men en alternativ förklaring är att efterfrågan före denna tidpunkt var så låg att endast ett jämviktsläge existerade. Med utgångspunkt från *figur 3* kan vi tänka oss en successivt stigande efterfrågan på olja under 1960-talet så att efterfrågekurvan försköts åt höger mot en situation med flera jämviktslägen.

Orolig oljeprisutveckling

Om denna bild av oljemarknaden är realistisk kan vi förvänta oss en orolig oljeprisutveckling. Till de politiska riskerna för våldsamma förändringar i oljepriserna kan vi också lägga de marknadsbetingade riskerna för stora förändringar i priserna vid små förändringar i utbud eller efterfrågan. Under perioder med långsam ekonomisk tillväxt kan oljesparpolitiken i konsumentländerna pressa oljepriserna nedåt, som under den senaste tiden, medan en kraftig ökning i tillväxttakten i världsekonomin kan förväntas leda till starkt stigande oljepriser. En intressant fråga är om det är möjligt för konsumentländerna att driva oljesparpolitiken så långt att prisnivån pressas tillbaka till ett

Figur 3. Effekten av efterfrågeökning.

lågprisjämviktsläge eller om en sådan press på oljepriserna utgör det yttre tryck som verkligen skulle bringa enighet och möjliggöra för OPEC att uppträda som en kartell med full kartellmakt.

I den här presenterade modellen får OPEC rollen av ett informationsorgan som "informerar" medlemsländerna om jämviktspriset på olja på världsmarknaden vid olika tidpunkter. En närmare granskning övertygar också om att OPEC faktiskt aldrig haft någon annan roll på oljemarknaden. En kort OPEC-historik, baserad på beskrivningen i Cremer & Salehi-Isfahani [1980], kan därför vara av värde.

OPEC-perioden 1960—1969

När OPEC bildades 1960 var detta i stor utsträckning en reaktion på de stora oljebolagens åtgärd att sänka oljepriserna 1959 och på nytt 1960. Huvudmålsättningen för OPEC-länderna var att förhindra att deras inkomster från oljan sjönk ytterligare och kanske även att öka oljeinkomsterna. OPEC-länderna var emellertid oense om strategin. Under början av 1960-talet diskuterades speciellt fördelningen av marknadsandelar mellan OPEC-länderna. Olika kriterier — befolkning, utvecklingsbehov, oljereserver, rådande marknadsandelar etc — före-

språkades av respektive länder som uppenbarligen skulle tjäna på ett visst kriterium. Av diskussionerna framgick klart att de flesta medlemmarna önskade öka sin produktion och sina marknadsandelar. Hindren för en ökad kartellisering visade sig övermäktiga och frågan diskuterades inte på något OPEC-möte efter 1966. Det var under denna period framför allt Iran och Saudiarabien som var starkast emot en uppdelning av produktionen i marknadsandelar eftersom dessa länder hade de största möjligheterna att öka sina egna marknadsandelar.

Under de sista åren av 1960-talet ökade konkurrensen mellan OPEC-länderna vilket ledde till fallande priser. Även under det arab-israeliska kriget 1967 ökade Iran sin produktion.

Trots bristen på enighet när det gällde fördelningen av marknadsandelar var OPEC mera framgångsrik som en förhandlingsorganisation mellan oljeproducenterna och oljebolagen när det gällde att förändra fördelningen av oljeinkomsterna till förmån för producentländerna. Trots fallande marknadspriser på olja ökade OPEC-ländernas inkomster. Det är också sannolikt att oljepriset under denna period låg något över frikonkurrensvivån på grund av kartellsamarbete mellan de stora oljebolagen. Utvecklingen under 1960-talet präglades emellertid av bildandet av ett antal oberoende oljebolag och en ökad makt över oljeutbudet för producentländerna själva. Den fallande prisnivån under denna period kan då tolkas som delvis beroende på en gradvis övergång från en kartellprisjämvikt till en frikonkurrensprisjämvikt.

Perioden 1970—1973

Två viktiga händelser ägde rum under denna period:

1) De oljeexporterande länderna uppnådde större kontroll över sina oljeutbud.

2) OPECs roll förändrades gradvis från ett förhandlingsorgan till ett informationsorgan som informerar OPEC-länderna om det aktuella jämviktspriset på olja. I stället för att förhandla med oljebolagen tillkännagav OPEC direkt det pris som oljan skulle säljas till.

Under början av 1970-talet underminerades oljeinkomsterna av inflationen i industriländerna och nedgången i dollarkursen. Under 1973 pågick diskussioner om hur oljeinkomsterna skulle kunna ökas. I samband med oktoberkriget 1973 deklarerade OPEC en ny och högre prisnivå och två månader senare ökade OPEC priserna ytterligare. Utan att göra något för att begränsa produktionen visade sig OPEC mycket effektivt just genom att bara tillkännage en ny prisnivå som oljeproducenterna kunde lita på. Man kan alltså tolka oktoberkriget 1973 och det arabiska oljeembargot som den chock som behövdes för att förflytta prisnivån på olja från ett jämviktsläge till ett annat. OPEC-länderna försågs därigenom med värdefull information om utbuds- och efterfrågerelationer och sålunda existensen av ett högprisjämviktsläge.

Även om oljeembargot och produktionsnedskärningarna reducerade världens oljeutbud med fem procent blev effekterna på spotmarknadspriserna mycket stora på grund av den låga kortsiktiga efterfrågekänsligheten. Den snabba ökningen i spotpriserna var av stort informationsvärde för OPEC eftersom man inte hade förväntat att de skulle stiga så högt. De avsevärt högre oljepriserna möjliggjordes alltså på grund av den låga pris-känsligheten på efterfrågesidan samtidigt som de högre priserna resulterade i stora intäkter för OPEC-länderna utan att produktionen behövde ökas. Den högre prisnivån kunde därför bibehållas. Eftersom en jämviktsprisnivå hade uppnåtts behövdes heller ingen fördelning av marknadsandelar. Därför går det inte här att finna tecken på något aktivt kartellsamarbete mellan OPEC-länderna.

Perioden 1974 till 1979

Efter de stora oljeprishöjningarna började de flesta oljerika länderna att begränsa och i några fall reducera produktionen. Den ökning i produktionen som skulle kunnat underminera OPEC uppträdde aldrig. Även recessionsåret 1975, då OPEC-produktionen föll med 11 procent, förlöpte utan något sammanbrott för OPEC. Mest betydelsefullt av allt var kanske att Saudiarabien som tidigare hade tillkännagivit planer på att öka produktionen till 20 mbd (miljoner fat per dag) 1980 nu tillkännagav ett produktionstak på 8,5 mbd. Kuwait minskade också sin produktion. Båda dessa länder hade vid den här tidpunkten den lägsta absorptionsförmågan bland OPEC-länderna och de stora investeringar som företagits i utlandet gav nu en negativ realavkastning.

Det som framför allt talar emot att OPEC uppträtt som en kartell är att de produktionsbegränsningar som genomförts har beslutats individuellt av de enskilda producentländerna och inte genom kollektiva beslut inom OPEC och att de beslut att skära ner produktionen som ledde till den stora prisökningen hade sitt ursprung utanför oljemarknaden medan däremot senare begränsningar av produktionen var ett resultat av prisökningarna själva och baserade på långsiktiga policyöverväganden hos de oljeproducerande länderna. Ett exempel på det senare är Iran där den nya islamiska regimen som tog makten 1979 direkt reducerade produktionen från 6 mbd till mindre än 4 mbd som ett resultat av förändringen i den långsiktiga synen på oljeutvinningen och nya politiska målsättningar.

Perioden 1980 till idag

Det som främst karakteriserat de senaste årens utveckling är en vikande efterfrågan

på olja samt ett ökat utbud från länder utanför OPEC. Det är den mycket svaga tillväxten i industriländerna tillsammans med effekterna av oljesparprogrammen som lett till denna efterfrågeutveckling. När samtidigt utbudet från Norge, Mexiko, Kina m fl länder utanför OPEC ökat har OPEC pressats tillbaka. Fram till 1979 låg OPEC-produktionen på ca 30 mbd för att 1980 falla till 26,9 mbd och 1981 till 22,5 mbd och en överenskommelse om ett produktionstak på 18 mbd slöts i mars 1982. Denna minskning av OPEC-produktionen har kommit tillstånd utan några egentliga överenskommelser om hur den skulle fördelas mellan medlemsländerna. Vi är nu mitt inne i en period då pressen på marknaden resulterar i kraftiga prisfall. Konkurrenten på oljemarknaden tycks fungera.

Avslutande kommentarer

Oljemarknaden är komplicerad. Den är knappast någon ren frikonkurrensmarknad men heller ingen renodlad monopolmarknad. Den präglas både av konkurrens och monopolinslag. I en tidigare artikel lade vi tyngdpunkten på monopolisidan medan vi i denna artikel renodlat konkurrenssidan. Den modell som här presenterats ger en i många avseenden övertygande förklaring till oljemarknadens sätt att fungera. Även om denna modell inte så lätt kan utnyttjas för direkta prognoser för den framtida oljeprisutvecklingen är en ökad insikt i oljemarknadens funktionssätt en viktig förutsättning för ett framgångsrikt prognosarbete.

Referenser

- Crémer, J. och Salehi-Isfahani, D., [1980], "Competitive Pricing in the Oil Market: How Important is OPEC?", Unpublished paper 1980.
Hjalmarsson, L. och Walfridson, B., [1980], "Vad bestämmer oljepriset i framtiden?", *Ekonomisk Debatt*, nr 5, årg 8.